

ברכות ללקויי חושים – מי שנאנס ואינו יכול לברך ברכת הנהנין, מה יעשה?

במאמר זה, המאמר המסכם של סדרת המאמרים בנושא ברכות, נרצה לחזור לפרט שביארנו במאמר הקודם בקצרה ובצורה שאיננה ממצה, לבאר אותו יותר ביסודיות, ולהוסיף עליו את הוראתו של רבינו הגר"א וייס שליט"א שנשמטה מן המאמר הקודם.

כזכור, במאמר הקודם עסקנו בשאלה האם מי שאינו יכול לדבר יכול לצאת ידי חובת ברכות בהרהור שלהן, ומה עליו לעשות במקרה שבו אין לו שום אפשרות. ראינו שיש מקום להתיר זאת במקרה שמדובר באונס. בסוף המאמר שאלנו: האם כלל זה תקף גם לברכות הנהנין, כלומר שמי שאינו יכול כלל לברך, יוכל לאכול בלי ברכה או לא. נפרט יותר מהם השיקולים בשאלה זו.

בגמרא בברכות (לה, א) מצינו בביאור החובה לברך לפני האכילה: "סברא הוא! אסור לו לאדם שיהנה מן העולם הזה בלא ברכה".

מפרש רש"י: "דכיון דנהנה צריך להודות למי שבראם".

מיד אחר כך מביאה הגמרא ברייתא: "תנו רבנן, אסור לו לאדם שיהנה מן העולם הזה בלא ברכה, וכל הנהנה מן העולם הזה בלא ברכה מעל... אמר רב יהודה אמר שמואל, כל הנהנה מן העולם הזה בלא ברכה כאילו נהנה מקדשי שמים, שנאמר לה' הארץ ומלואה. ר' לוי רמי (=הקשה משני פסוקים), כתיב "לה' הארץ ומלואה", וכתיב "השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם"? לא קשיא; כאן קודם ברכה כאן לאחר ברכה. אמר רב חנינא בר פפא, כל הנהנה מן העולם הזה בלא ברכה, כאילו גוזל להקדוש ברוך הוא וכנסת ישראל...".

הנה כי כן, בתחילת הברייתא מופיעים שני מושגים: בתחילה נאמר "איסור" על הנאה בלי ברכה. ובהמשך נקבע, כי מי שנהנה בלי ברכה "מועל", כלומר גוזל. כך מבואר גם בהמשך המימרות שמביאה הגמרא, שכל עוד האדם לא בירך, המזון שייך להקב"ה. רק הברכה משייכת את המזון אל האדם. לכן, מי שנהנה בלי ברכה, נחשב כגוזל את הקב"ה.

לסיכום – יש לנו חיוב ליהנות בלי ברכה, שמבוסס על סברא – כיון שנהנה הוא צריך להודות; בגמרא נראה שמעבר לחיוב לברך ישנו גם איסור מעין גזל ומעילה במקרה שאיננו מברך. האם שני חלקים אלו קשורים זה לזה או אפילו תלויים זה בזה?

כבר בשלב זה אנו יודעים מהי הנפקא מינה: בקשר לחיוב הברכה אנו יכולים להבין כי אם אדם נמצא במצב שהוא אנוס על הברכה, הוא יוכל על כל פנים לאכול את מזונו – שהרי הוא

מנוע מלברך, ולמה שלא יאכל על כל פנים. אך בקשר לאיסור, זו כבר תהיה שאלה, משום שגם אם הוא אנוס מלברך, אין לו היתר לגזול!

חקירה יפה זו מופיעה בכמה וכמה מספרי רבותינו האחרונים, ולהלן נפרט מעט ממה שכתבו על כך; אך עוד קודם לכן ברצוננו לדקדק דבר נאה בדברי רש"י בהקשר זה, שייתכן שמשנה את התמונה.

כאמור, בתחילת הסוגיא מפרש רש"י את החיוב לברך משום סברא שמאחר שנהנה צריך להודות. אחר כך, בדברי הגמרא בנוגע לגזל, פירשנו שהכוונה היא שהוא גוזל את המזון עצמו, שאינו שייך לו עד לאחר הברכה. אך רש"י בבואו לבאר את דברי רב חנינא "כאילו גוזל להקב"ה" כותב: "גוזל להקב"ה – את ברכתו".

המהרש"א על אתר מתפלא על רש"י – מדוע כותב רש"י שהוא נחשב כגוזל את הברכה? ברור יותר לבאר, שהוא נחשב כגוזל את הדבר שאותו הוא אוכל, וכמבואר בגמרא, שלפני הברכה הוא שייך להקב"ה, ורק על ידי הברכה הוא נחשב כשלו.

בכדי ליישב את קושיית המהרש"א, ניתן לומר, שאכן קודם הברכה הפירות שייכים להקב"ה, אך הקב"ה העמיד את המזון שברא כבר לטובת האדם ולתועלתו, אלא שהאדם מוגדר "בעל חוב", לשלם עוד קודם שנהנה מן המזון, באמצעות הברכה. לכן, כביכול החובה שיש לאדם כלפי הקב"ה היא חובה לברך, והברכה היא הדבר שאותו הוא גוזל כאשר הוא איננו מברך.

לפי זה – ייתכן לומר שאפילו במידה שיש משום גזל על הנאה מן העולם הזה בלי ברכה, מכל מקום אם הגזל הוא על הברכה, זה שייך רק כאשר הוא יכול לברך, אך כאשר הוא אנוס מלברך, אין עליו תביעה על הברכה, ושוב הוא יכול לאכול אף בלי ברכה ואינו נחשב כגוזל.

על כל פנים. ידועה קושיית הפני יהושע בסוגיא, שתמה תמיהה גדולה: מאחר שראינו שהחיוב לברך על הנאתו הוא חיוב **מסברא** – הרי קיימא לן בכמה מקומות בתורה ש"סברא – דאורייתא"! כלומר, שתוקף הסברא הוא כתוקף של מצוות דאורייתא, אף שלא נצטוונו עליהם בתורה. לפי זה, הוא תמה למה הכלל הוא שספק ברכות להקל, הרי ספק דאורייתא לחומרא!

הפני יהושע מתרץ, שלמרות שיש ספק דאורייתא כלפי חיוב הברכה, מכל מקום אין להחמיר בספק זה, כי אם נחמיר והוא יברך, הוא נמצא בספק נגדי של ברכה לבטלה.

התירוץ של הפני יהושע חשוב ויסודי לכמה הלכות, ואין כאן המקום להאריך בדבריו, אך בדברי האחרונים אנו מוצאים נטייה גדולה לדחות מעיקרה את ההנחה שעומדת בבסיס

הקושיא של הפני יהושע. לדעתם, כלל לא נאמר דין זה של ספק ברכות להקל כשמדובר על ברכות הנהנין, משום שהרי אסור ליהנות מן העולם בלי ברכה, והנהנה בלי ברכה כאילו מעל. יסוד הדברים הוא במהרש"א בפסחים (קב, א).

יש אומרים שכך גם דעת התוספות. בברכות (יב, א) מסתפקת הגמרא במקרה מסוים האם יוצא ידי חובה בברכתו, וכותבים התוספות (ד"ה לא): "ור"י היה אומר לחומרא דצריך לברך פעם אחרת". המגן אברהם (סימן רט, ג) תמה מדוע לא נאמר לגבי זה את הכלל של ספק ברכות להקל. אך רבי עקיבא איגר מבאר, שכוונת התוספות היא על פי דברי המהרש"א, שאין אומרים כלל זה בברכות הנהנין.

בתוך דבריו הוא מתייחס גם לשיקול שהעלה הפני יהושע, שכתב להצדיק את הכלל של ספק ברכות להקל גם בברכות הנהנין בטענה שאם לא כן יהיה בספק ברכה לבטלה. מבאר רבי עקיבא איגר: "ולא הוי כאן חשש ברכה לבטלה, דאם לא יברך יהא אסור לו לשתות!".

כלומר, במצב זה של ספק, אסור לו לאכול או לשתות, שהרי אסור ליהנות מן העולם הזה בלי ברכה. נמצא אם כן שהברכה איננה לבטלה אלא בפועל היא באה להתיר לו לאכול. לכן אין כאן מקום לומר ספק ברכות להקל ולא יברך, אלא יברך ויאכל.

על כל פנים, בהקשר לנידון שלנו, אנו מוצאים כאן למעשה את שני הצדדים של החקירה: מחד גיסא את דעת הפני יהושע, שלדעתו לכאורה אין כאן אלא "חיוב" ברכה בלבד, ולכן, במקום ספק שייך הכלל של ספק ברכות להקל (ורק מאחר שלדעתו זהו חיוב דאורייתא הוא תמה שספק דאורייתא לחומרא, אבל לדעות הסוברות – וכן הלכה – שחיוב ברכת הנהנין מדרבנן, הוא פטור מהחיוב ויכול לאכול ללא ברכה). לעומת זאת, דעת המהרש"א וההולכים בשיטתו¹, שברכת הנהנין אינה חיוב בלבד, בדומה לברכת המצוות למשל, אלא יש בה גם גדר של איסור ליהנות בלי הברכה, ולכן כלל לא שייך לגביה הכלל של ספק ברכות להקל, שהרי אין להתיר את האיסור מספק.

אם כך, להלכה, שפסק השולחן ערוך (סי' ר"ט) שבכל ברכות הנהנין שהם מדרבנן, הכלל הוא שספק ברכות להקל, אם כן במקום שהוא אנוס, יכול לאכול בלי ברכה.

כל זאת במידה שאין כל קשר בין ה"חיוב" לבין ה"איסור". אך כבר רמזנו לעיל, שבהחלט ייתכן שהדברים תלויים זה בזה, וגדר הגזילה והמעילה הוא במה שנהנה מבלי לקיים את חיובו לברך, אבל אם הוא פטור מלברך וכגון שהוא אנוס, הרי שגם מהצד של הגזילה הוא רשאי לאכול בלי ברכה.

¹ רבים הם. יש לציין שהמג"א הנ"ל סובר אחרת ומפרש את דברי התוספות באופן אחר.

כעין זה מצינו בדברי שבט הלוי (חלק ו סימן כג), שנשאל האם אדם שמאושפז בבית החולים ונמצא בזמן ובמקום שאסור לו לברך, האם מותר לו לאכול ללא ברכות, וגדר השאלה היה שמצד אחד כאמור הוא אנוס, ומצד שני יש בזה איסור של הנאה מהעולם הזה בלי ברכה.

על כך כותב הרב וואזנר שלמרות שאכן קיים איסור, מכל מקום במקום אנוס כפי שמצינו בבעל קרי (ראה במאמר הקודם) הרי התירו לו, ואין הבדל בין סוגי האנוס, ומאחר שאם אנחנו מניחים שבמקום אנוס לא **חייבו** חכמים לברך, אם כן גם לא נאמר **האיסור** לאכול בלי ברכה. ובודאי לא מסתבר להעמיד כל הענין במצב שבו יש חשש פיקוח נפש.

על כך מקשה הרב וואזנר, ממה שכתב המשנה ברורה (ביה"ל סימן ס"ב) לאסור לשתות בתוך בית המרחץ, וטעמו, שאף שהוא במקום שהוא אנוס מלברך, כל זה טוב אם היתה רק חובת ברכה, שאז נאמר שבמקרה זה הוא פטור מחיובו, אך מאחר שהוא גם איסור ליהנות בלי ברכה, אם כן אין להתיר, ומה גם שיכול לצאת ולברך ולשתות או לעבור לחדר אחר בבית המרחץ ששם מותר לכל הפחות להרהר את הברכה.

[אגב, מדברי הביאור הלכה, ובעיקר מדבריו במשנ"ב ס"ק ט', עולה כאמור לעיל שבמצב של אנוס אמיתי יכול לאכול בלי ברכה. ע"ע מנחת שלמה מהדו"ק סימן י"ח שדקדק כן].

כותב הרב וואזנר, שצריך לומר שהעיקר הוא כמו שכותב בסוף, שיכול לצאת מבית המרחץ ולשתות, ומעיר הרב וואזנר:

"וצריכים להוסיף קצת על דבריו דודאי זמן מועט כזה לצאת מהמרחץ או בבית האמצעי אינו בגדר אנוס כלל לפטרו, אבל זמן ממושך אפי' אינו נוגע כלל לפקו"נ שפיר נקרא אנוס, **והגדר בזה** יראה בעניי, הוא **בטול מזון יום אחד**, דהיינו צום שלם, דזה ודאי בגדר אנוס גמור וצער, ולרוב גם בגדר המזיק, והיינו האי דבעל קרי בברכות שם".

בדברים אלו סיימנו את המאמר הקודם, אך קוראים נאמנים העירו לנו ששכחנו שדבריו של השבט הלוי אינם מוסכמים, שהרי רבינו המנחת אשר (ח"ב) סימן כ"א חולק עליו. ואכן בדבריו שם כותב רבינו הגר"א וייס שליט"א, שהשיעור שנתן השבט הלוי לזה, ביטול מזון של יום שלם, הוא שיעור מופרז, ולמרות שנכון הדבר שלא בכל מניעת מזון של זמן קצר ייחשב הדבר שהוא אנוס מלברך, אלא אומרים לו להמתין מעט עד שיהיה במקום שבו יוכל לברך, מכל מקום כשיש אנוס שמתמשך שיעור זמן שנחשב כצער וסבל, הוא נחשב אנוס גמור, אף אם לא עבר שיעור זמן של יום שלם.

יצוין, כי גם בדבריו של הביאור הלכה אין זה נראה שכוונתו לשיעור כל כך קיצוני, שהרי רק טען שהנמצא במרחץ יוכל לצאת ולברך או לעבור לחדר שבו מותר לו עכ"פ להרהר, ולא



פרשת קרח (חול) תשפ"ב

הרב יוסי שפרונג - ראש בית המדרש

נראה כלל שאילו מדובר בשיעור משמעותי יותר ארוך מזה עדיין לא היה נחשב אונס, וכדברי
השבט הלוי שרק יום שלם של צום נחשב אונס לענין זה.